

Meebewegen met het populisme: de Rotterdamse aanpak. De relatie tussen anti-establishment politiek en de consensusdemocratie

JULIEN VAN OSTAAIJEN

Dr. J.J.C. van Ostaaijen is werkzaam als onderzoeker aan de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur, Universiteit van Tilburg.

1 Inleiding

De laatste tien jaar zijn er in Nederland, maar ook in het buitenland, verschillende partijen en bewegingen opgericht met kenmerken die als populistisch kunnen worden gezien. Populisme kan worden beschouwd als een stijl van politiek bedrijven, gebaseerd op het plaatsen van het goede en ondeelbare volk tegenover een corrupte elite en gevaarlijke externe bedreigingen (zie onder meer Albertazzi & McDonnell, 2008; Mudde, 2004). Met hun anti-establishment karakter lijken populistische partijen zich slecht te verhouden tot de Nederlandse politieke en democratische traditie van consensus, het zoeken naar meerderheden en het accepteren van ideologische verschillen. Ook in andere landen winnen partijen met een anti-establishment karakter aan aanhang (zie ook Mudde, 2007).

Vooralsnog dragen de meeste partijen die in Nederland als populistisch bestempeld worden geen bestuursverantwoordelijkheid, maar door hun electoraal succes, wordt de vraag naar de gevolgen als zij dat eenmaal wel doen, steeds relevanter. In dit artikel staat die vraag centraal. Het beantwoorden biedt niet alleen inzicht in de mate waarin een partij met een anti-establishment karakter in staat is zich aan de regels van het Nederlandse politieke spel aan te passen, maar ook of de Nederlandse traditie van consensus en accommodatie tegen anti-politieke uitdagers bestand is. Om deze vraag te beantwoorden, wordt gebaseerd op proefschriftonderzoek (Van Ostaaijen, 2010) de Rotterdamse casus geanalyseerd. Deze casus is gekozen vanwege de 'voortrekkersrol' die Fortuyn had in Nederlandse anti-establishment / populistische bewegingen van de laatste tien jaar, de grote verkiezingsoverwinning van Leefbaar Rotterdam in 2002 (bijna 35% van de stemmen) en de

bestuursverantwoordelijkheid die deze partij vier jaar heeft gedragen. In verschillende andere Nederlandse en Vlaamse steden, denk aan Antwerpen (Vlaams Belang), Den Haag en Almere (PVV), is gekozen een electoraal succesvolle anti-establishment uitdager niet in het college op te nemen. De Rotterdamse casus laat de gevolgen zien als daartoe wel wordt gekozen.

De volgende vraag staat in dit artikel centraal: zijn de regels van de accommodatie- en consensusdemocratie nog van toepassing op Rotterdam tussen 2002 en 2006? Het betreft hier vooral de rol van Leefbaar Rotterdam in de periode van de verkiezingsoverwinning tot en met de collegedeelname van Leefbaar Rotterdam.

Om deze vraag uitvoerbaar te maken, wordt gekeken of toenadering en consensus, en specifiek de regels van de accommodatiepolitiek, van toepassing zijn op de relatie tussen Leefbaar Rotterdam en (achtereenvolgens) de Rotterdamse politiek (politieke partijen, gemeenteraad, college en burgemeester), de ambtenarij, de deelgemeenten en burgers en maatschappelijke organisaties.

Voor het beantwoorden van de vragen, is gebruikt gemaakt van documentenstudie, interviews en participatieve observatie. De meeste gebruikte documenten zijn publiek toegankelijk en verkregen via de officiële gemeentelijke websites (met name www.rotterdam.nl en www.bds.rotterdam.nl). Het gaat om onder meer het coalitieakkoord, het collegeprogramma, de notulen van de gemeenteraads- en commissievergaderingen, de verslagen van de lokale Rekenkamer en verschillende gemeentelijke beleidsnotities. Kranten, tijdschriften, websites, gemeentelijke publicaties (zoals *Rotterdams Tij* en *Stadskrant*) en TV reportages waren andere waardevolle bronnen van informatie. Tussen februari 2004 en april 2006 was ik gemiddeld één dag op het Rotterdamse 'Programmabureau Veilig' van waaruit verschillende bijeenkomsten zijn bezocht. Daarnaast zijn in de winterperiodes van 2005/2006 en 2007/2008 in totaal ongeveer 80 interviews afgenomen, vooral onder bestuurders en ambtenaren. De vragen hadden betrekking op de rol van de geïnterviewde in de organisatie en de manier waarop zij of hun organisaties reageerden op Leefbaar Rotterdam en het 'Leefbaar'-college van 2002-2006. Op een wat meer abstract niveau werd, geïnspireerd door de *urban regime analyse* (Stone 1989; 2005) gekeken naar wijzigingen in de gemeentelijke agenda, coalitie/netwerk, gehanteerde hulpbronnen (zoals geld en macht) en de manier van samenwerking.¹

2 De Nederlandse accommodatie- en consensusedemocratie

Een veelgebruikt onderscheid in democratiemodellen is tussen het *majoritaire model*, waar beslissingen door de meerderheid worden genomen, en het *consensusmodel*, waar deze meerderheidsregel een minimumeis is en de beslissing door zoveel mogelijk mensen wordt genomen (Lijphart, 1999: 2). Het majoritaire model kenmerkt zich door exclusiviteit en competitie. Het consensusmodel is inclusief en wordt gekenmerkt door onderhandeling en compromis (Lijphart, 1999: 2; Hendriks, 2006). Volgens Lijphart is Nederland een duidelijk voorbeeld van een consensusedemocratie. Kenmerken daarvan zijn onder meer een meerpartijensysteem, meerpartijencoalities, machtscheiding en evenredige vertegenwoordiging (Lijphart, 1999: 3-4). In de Nederlandse variant is de bureaucratie daarbinnen ook vaak een sterke actor (Bovens e.a., 2007).

In eerder werk beschrijft Lijphart de politieke cultuur van Nederland die hij typeert als 'politiek van accommodatie' (Lijphart, 1968). Accommodatie kan worden geïnterpreteerd als een mechanisme waarbij verandering niet ontstaat door externe ontwikkelingen zoals revoluties, maar door het integreren van afwijkende opvattingen in het systeem (zie ook: Wansink, 2004: 167-168; Daalder, 1995: 146).

De regels die bij die politiek van accommodatie horen, zijn allereerst zakelijke politiek, gericht op het bereiken van resultaten (Lijphart, 1968: 116-130). Lijphart zet dit af tegen politiek als spel, zoals in de Franse Vierde Republiek, waar de politiek gekenmerkt wordt door uitstel en het ontwijken van verantwoordelijkheid. Lijpharts andere regels zijn hiervan afgeleid. De tweede regel is pragmatische verdraagzaamheid, een (pragmatische) acceptatie van ideologische verschillen. Het gaat hier om zaken die geen onmiddellijk antwoord behoeven. Het er niet in slagen om op een bepaald thema overeenstemming te bereiken, hoeft samenwerking op een ander thema niet in de weg te staan. De derde regel is dat politiek gepaard gaat met stille diplomatie ('topconferenties'). Compromissen worden bereikt door elite samenwerking en onderhandeling. De vierde regel is evenredigheid. Als de een iets krijgt, moet de ander dat ook krijgen. De vijfde regel is depolitisering. Gevoelige politieke thema's worden geneutraliseerd door ze uit hun politieke context te halen en ze bijvoorbeeld om te vormen tot een economisch of juridisch vraagstuk. De zesde regel is geheimhouding. De laatste regel is dat de regering regeert. Het is belangrijk dat de klus geklaard wordt en daarom moet de regering in relatieve rust haar werk kunnen doen.

Lijphart, maar ook andere politicologen constateren dat deze regels decennia later, ook na de verzuiling, nog steeds van toepassing zijn voor het begrijpen van de Nederlandse politiek (Lijphart, 1989; Deschouwer, 2001: 208; Van Praag in Andeweg & Irwin, 2002; Daalder in Andeweg & Irwin, 2002: 43). Nederland kent een politiek systeem waarbij besluitvorming is gebaseerd op accommodatie en consensus. Die politieke cultuur wordt tegenwoordig ook wel aangeduid met de drie C's van consensus, consultatie en compromis. Deze cultuur wordt enerzijds, als 'poldermodel', positief geïnterpreteerd, waarbij vooral het zorgen voor overeenstemming en een breed draagvlak wordt benadrukt. In de negatieve interpretatie staat vooral het 'stroperigheidsvertoog' centraal: Nederland als een statisch en institutioneel conservatief land waarin niets voor elkaar komt (Hendriks, 2001). Een analyse naar Nederlandse besluitvormingsprocessen tussen 1982 and 1992 laat een soortgelijk beeld zien ('t Hart, 1992 in Hendriks, 1998: 25). In een consensussysteem is er kortom veel onderlinge afhankelijkheid van politieke en bestuurlijke actoren. Zij hebben elkaar nodig om tot besluitvorming te komen (Hendriks, 2006: 68, 83). Deze cultuur is op het lokaal niveau niet veel anders (Tops, 1994: 36-37; zie ook Leenknecht e.a., 2008).

Desalniettemin zijn er sinds 2002 in Nederland meer politieke partijen en bewegingen opgekomen die zich niet lijken te conformeren aan de politieke cultuur van consensus en accommodatie. Zij opteren voor vaak ingrijpende veranderingen en zetten zich in woord en gebaar stevig af tegen de 'gevestigde elite' die dat in hun ogen niet of niet snel genoeg levert. Dergelijke partijen worden vaak met het label 'populistisch' aangeduid.

3 De opkomst van het populisme en de ogenschijnlijke botsing met de consensusedemocratie

De discussie over wat populisme is en welke kenmerken ertoe behoren, is veelzijdig. Vooral het feit dat populisme vaak als een diskwalificatie wordt gebruikt, draagt niet bij aan een algemeen aanvaardbare omschrijving. Het begrip is tegenwoordig onderhevig aan inflatie (Albertazzi & McDonnell, 2008: 2-3; Van Reybrouck, 2009). Toch zijn er wel degelijk algemene lijnen uit de discussie te destilleren. Volgens Margaret Canovan, die populisme onderscheidt in verschillende maatschappelijk-historische en politieke fenomenen, zijn er twee kenmerken die in alle verschijningsvormen terugkomen: een verwijzing naar 'het volk' ('the people') en een anti-elitaire houding, met in het verlengde daarvan het opkomen voor 'de kleine man' of 'de underdog' (Canovan, 1981: 294-297).

3.1 KENMERKEN VAN HET POPULISME

Deze twee kenmerken komen ook terug in de definities van meer recente werken over het populisme (Albertazzi & McDonnell, 2008: 3; Mudde, 2004: 562; Mudde, 2007). In al deze definities krijgt ‘het volk’ een prominente plaats. ‘Het volk’ wordt binnen het populisme over het algemeen als eenheid gezien, als ondeelbaar en ‘goed’ (Zaslove, 2008: 322). Populisten plaatsen dat ‘goede volk’ vervolgens tegenover een verdorven elite. De tegenstelling tussen die twee actoren staat centraal in het populisme, wat leidt tot een stevig ‘us versus them’ paradigma (zie onder meer Stanley, 2008; Taggart, 2000). De belangen van ‘het volk’ worden onvoldoende gewaarborgd door de heersende elite. Populisten willen die trend keren (Betz, 2005: 30-31). Populisten keren zich tegen het establishment / de elite en tegen alles wat de uitvoering van de volkswil in de weg lijkt te staan. Dat kunnen andere politieke partijen of politici zijn, maar ook bureaucraten, partijbonzen, intellectuelen en de media (Stoker, 2006: 138). Dergelijke actoren bejegenen zij vaak met grofheid en ongenueanceerde oordelen (Zijderfeld, 2009: 23). Populisten keren zich daarnaast echter ook tegen wat zij zien als ‘dangerous others’ (Albertazzi & McDonnell, 2008: 6). Waar de elite vooral een interne bedreiging is, zijn de ‘dangerous others’ externe bedreigingen. Dat kunnen verschillende groeperingen zijn, zoals immigranten, feministen, ecologisten, enzovoorts (Zaslove, 2008; Mudde, 2007: 64-78).

3.2 POPULISME EN DE CONSENSUSDEMOCRATIE

Uit deze kerneigenschappen van het populisme volgt de botsing van het populisme met de (consensus)democratie. Aan de ene kant hemelt het populisme de democratie op door het hameren op een directe invloed van burgers en volkssoevereiniteit, maar aan de andere kant zoekt het de grenzen van de liberale democratie en met name de rechtsstaat op (zie onder meer Zaslove, 2008: 321; Betz, 2005). Ook Canovan constateerde al spanningen tussen de nadruk op directe democratie en verschillende populistische dictators die zich op de volkswil beroepen om verworvenheden van de rechtsstaat te schenden (Canovan, 1981). Het wantrouwen ten opzichte van instituties als het parlement, politieke partijen en de bureaucratie verhoudt zich slecht in een systeem als het Nederlandse waarin samenwerking in en tussen al deze actoren van belang is om tot besluitvorming te komen. Populistische partijen gaan er bovendien van uit dat zij ‘de volkswil’ kennen. Dat laat weinig ruimte voor andere opvattingen, bijvoorbeeld van andere politieke partijen, die in een (liberale) democratie ook ruimte dienen te krijgen. Ten slotte kenmerkt een democratie zich ook door de mate waarin de rechten van minderheden gewaarborgd worden. Dergelijke rechten kunnen in het geding komen bij teveel directe volkswil (Bugaric, 2008; Abts & Rummens, 2007, die zich weer baseren op Mény & Surel, 2002; Mouffe, 2000).

4 Het populisme van Leefbaar Rotterdam

Het jaar 2002 was een turbulent jaar in de Nederlandse politiek. Ook voor een aantal partijen dat daarna opkomt, zoals de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland, wordt vaak als kiem naar het jaar 2002 en Fortuyn verwezen (zie onder meer Hendriks & Bovens, 2008). Hoewel er ook voor Fortuyn partijen waren met populistische trekken (De Lange & Rooduijn, 2011) combineert Fortuyn een stevige anti-establishment houding met het verwijzen naar ‘de mensen in het land’ en ‘gewone mensen’ (Lucardie, 2010: 160). Deze stijl neemt Fortuyn mee naar de Rotterdamse campagne, al domineert daar zijn anti-establishment en anti-politieke houding (Van Ostaaijen, 2010).² We focussen vooral daarop.

Leefbaar Rotterdam (LR) en haar lijsttrekker Pim Fortuyn hebben in 2002 een ambitieuze agenda, met name op het gebied van veiligheid(sbeleid). Daarnaast keren ze zich stevig tegen het ‘establishment’. Fortuyn beschuldigt de gevestigde politiek van achterkamertjespolitiek. Vooral de PvdA moet het ontgelden. De PvdA is te lang aan de macht. Fortuyn verklaart in een brief, die onder kiezers wordt verspreid, dat het zijn doel is de PvdA uit (op zijn minst) het college te krijgen. Daarnaast uit Fortuyn kritiek op de burgemeester, de organisatie van de politie (‘ziek’ en totaal verbureaucratiseerd) en de Rotterdamse ambtenaren (het zijn er teveel, ze hebben teveel macht en zijn te vaak lid van de PvdA). Fortuyn beschuldigt verschillende politici ook van het creëren van een sfeer van haat in de stad waarvan hij het slachtoffer is.

De toon en vooral inhoud van de voorstellen van LR en Fortuyn lokken ook de nodige reacties uit bij zijn politieke tegenstanders. Veel van hen vinden Fortuyn een racist, vooral vanwege zijn voorstel om het verbod op discriminatie uit de Grondwet te halen en de grens te sluiten voor Islamitische immigranten. Nationale politici refereren aan de Tweede Wereldoorlog, ‘deportaties’ en het ‘dagboek van Anne Frank’ (Booister, 2009: 107-108). De lokale leider van het CDA verklaart dat Fortuyn voor onrust in de stad zorgt en dat het CDA niks kan met de door Fortuyn aangedragen oplossingen (Oosthoek, 2005: 72). Het CDA sluit samenwerking met Fortuyn uit. PvdA leider Kuijpers wil zelfs niet met Fortuyn in debat (Oosthoek, 2005: 50). Later komt ze daar op terug, maar wil zeker niet met hem samenwerken. Een dag voor de verkiezingen sluit de VVD lijsttrekker zich bij deze boycot aan. Hij beschuldigt Fortuyn van “onmenselijke standpunten” (Booister, 2009: 107). In een van de laatste verkiezingsdebatten voor de verkiezingen van 2002 vermijden de partijleiders (Fortuyn en de andere) elkaar “alsof ze een besmettelijke ziekte hebben” (Rotterdams Dagblad 4/3/2002).

In deze harde en persoonlijke campagne zegeviert Fortuyn. In maart 2002 wint hij met LR de Rotterdamse gemeenteraadsverkiezing met bijna 35% van de stemmen. Twee maanden later is zijn partij deel van de coalitie. Pas in 2006, als de PvdA bij de verkiezingen groter wordt dan LR, neemt de partij plaats op de oppositiebanken.

5 Afkeer en aanpassing in Rotterdam

In dit deel wordt de wisselwerking van LR met de Rotterdamse consensusdemocratie geanalyseerd. Er wordt gezocht naar zichtbare toepassing van de regels van de accommodatiepolitiek en naar de mate van wederzijdse aanpassing tussen LR en achtereenvolgens: de politiek (politieke partijen, gemeenteraad, college en burgemeester), ambtenarij, deelgemeenten en burgers en maatschappelijke organisaties. Waar nodig zal het thema ‘veiligheid’, de voornaamste beleidsprioriteit van Fortuyn en LR, worden gebruikt om de verhoudingen en het aanpassingsproces te illustreren (zie tabel 1 op p. 45 voor een samenvattend overzicht).

5.1 POLITIEK

In de verhoudingen tussen LR en de grote politieke partijen is na(ast) afkeer sprake van wederzijdse aanpassing. Vooral bij het handelen van de politieke partijen zijn veel van Lijpharts regels terug te vinden, met voorop het streven naar ‘resultaat’ waaraan eventuele (ideologische) verschillen ondergeschikt zijn. Dat is ook terug te zien in het handelen van burgemeester en wethouders. De gemeenteraad geeft conform Lijpharts laatste regel ook voldoende ruimte aan het college.³

Volgens een landelijke krant bevat het verkiezingsprogramma van LR meer invloed van burgers op politieke beslissingen, meer politie en meer acceptatie van andere culturen (NRC 11/1/2002) en verschillen de meeste thema’s niet veel van die van andere partijen (Van Schendelen, 2003b). De meeste partijen in Rotterdam maken van veiligheidsbeleid ook hun speerpunt en volgens een lokale krant stelt LR nauwelijks ideeën voor die al niet eerder door een andere partij zijn voorgesteld (Rotterdams Dagblad 16/2/2002).

Deze mogelijkheden tot consensus worden in de campagne echter gemaskeerd door de onderlinge afkeer van de hoofdrolspelers. Toch wordt de kiem voor aanpassing dan al gelegd. Ondanks de harde persoonlijke verwijten hebben de leiders van de verschillende partijen in Rotterdam elkaar tijdens de campagne al verschillende malen ontmoet. En in het weekend na de verkiezingen praat Fortuyn met de partijleiders Janssens (VVD) en Van der Tak (CDA). Na een kort mislukt ‘experiment’ met

openbare onderhandelingen vallen de onderhandelaars terug op een belangrijke randvoorwaarde voor de consensusdemocratie, beslotenheid, en ontmoeten ze elkaar vooral nog achter gesloten deuren. Janssens en Van der Tak hebben wat tijd nodig om aan het idee van samenwerking met Fortuyn en LR te wennen. De genereuze (meer dan evenredige) opstelling van Fortuyn draagt daar wel aan bij. Fortuyn stelt onder meer een 3-2-2 verdeling van wethoudersposten voor, waarmee VVD en CDA sterk oververtegenwoordigd zijn. Daarnaast staan de leiders van VVD en CDA ook in nauw contact met hun landelijke partijleiders, die later werken aan een soortgelijke coalitie.

Achter de schermen wordt voortvarend gewerkt. Over zijn eerdere harde opmerking tijdens de campagne zegt de VVD lijsttrekker nu dat je tijdens een campagne altijd meer zegt dan tijdens onderhandelingen (Oosthoek, 2005). En in een laatste persoonlijk gesprek tussen Fortuyn en Van der Tak worden de laatste bezwaren van die laatste overwonnen. Inhoudelijk is er dan al genoeg om mee verder te kunnen. Zo herkent het CDA zich in de ideeën van Fortuyn over normen en waarden en de VVD voelt veel voor de gewenste aandacht voor veiligheid en een liberaler economisch beleid. Conform Lijpharts pragmatische verdraagzaamheid wordt minder aandacht besteed aan zaken waarover in potentie conflict is, zoals het immigratie- en integratiebeleid. Als het gaat over hoe mensen met elkaar samen moeten leven, wordt (enkel) gekozen voor het meer neutrale woord ‘respect’ (Van Schendelen, 2003a: 258).

In het college wordt voortvarend gewerkt, onder meer aan het veiligheidsbeleid. De coalitiepartijen zijn tevreden. “Nu met twee wethouders in het rechtse college ben ik bijna het linkse geweten geworden ... met vier mensen in de raad en met deze coalitie halen we meer uit ons verkiezingsprogramma dan we al die jaren met meer mensen in de raad hebben kunnen realiseren” (VVD wethouder Janssens in Oosthoek, 2005: 233). Daarnaast erkennen de coalitiepartners ook de betekenis van de verkiezingen. Volgens LR wethouder Pastors gunt het CDA de LR wethouders daarom zeker in het begin voldoende handelingsruimte. Van der Tak vindt dat LR met zeventien zetels de mogelijkheid moet hebben haar programma waar te maken (Oosthoek, 2005). Van sommige lastige onderwerpen wordt daarnaast getracht de meest scherpe (ideologische) kanten af te halen, bijvoorbeeld door het instellen van een commissie.

In de gemeenteraad leren de verschillende raadsleden elkaar na de verkiezingen kennen. De weken na de verkiezing is er nog veel afkeer en veel raadsleden spreken zich in harde bewoordingen uit over de nieuwkomer (zie ook Rotterdams Dagblad

7/3/2002; 8/3/2002). Veel aversie tussen vooral de PvdA en LR blijft gedurende de jaren ook bestaan. Toch is er ook sprake van enige dooi. “Gaandeweg leer je elkaar een beetje kennen. Zo’n commissie gaat eens op reis, je praat eens met mensen, dat nuanceert dan gaandeweg het beeld over en weer” (oud PvdA wethouder en raads-lid Kombrink in Oosthoek, 2005: 228).

Voor het college is het vooral van belang dat de coalitie in de gemeenteraad op een meerderheid kan blijven rekenen. Ook een ‘stadsregering’ dient te regeren. En daarbij wordt vooral naar de nieuwe LR fractie gekeken. Fractievoorzitter Sørensen ziet het dan ook als zijn belangrijkste taak ‘Pims college’ overeind te houden. Dat lukt hem redelijk, maar in september 2003 verliest de coalitie door verschillende afsplitsingen toch haar meerderheid. De belangrijkste beslissingen kunnen desondanks nog steeds op een meerderheid in de raad rekenen, waarbij het opvallend is dat veel belangrijke (veiligheids)besluiten ook op de steun van de PvdA kunnen rekenen.

Het duurt even voordat de PvdA na 2002 mentaal herstelt van de verkiezingsnederlaag. De verkiezingswinst van LR wordt door sommige leden als een niet te negeren signaal gezien. Ook de fractievoorzitter raakt overtuigd van het feit dat veiligheid geenszins een rechts thema is en dat de overheid zich daar actief mee hoort te bemoeien (dat past overigens weer enigszins in een sociaaldemocratisch discours). In de jaren tussen 2002 en 2006 kiest de PvdA-fractie er dan ook voor om geen strategie te hanteren waarin ze alle collegevoorstellen per definitie afkeurt, maar kiest voor een strategie waar ze het spel meespeelt en laat zien dat veiligheid ook bij haar in goede handen is. In 2004 verschijnt een rapport van een aantal fractieleden (waaronder de fractievoorzitter) waarin wordt erkend dat het veiligheidsbeleid in 2004 er beter voorstaat dan in 2001 (met de PvdA in het college), maar in het vervolg zal ook met de PvdA de veiligheid van burgers gewaarborgd blijven (Cremers e.a., 2004). De nieuwe koers om de agenda van LR niet te negeren wordt gesteund. De landelijke PvdA partijleider adviseert de lokale PvdA afdeling zelfs om “hetzelfde (als LR) te doen, maar dan beter” (Rotterdams Dagblad 4/4/2005). De nieuwe lijst-trekker en later fractievoorzitter van de PvdA in Rotterdam, Peter van Heemst, is van diezelfde lijn, soms tot ontsteltenis van sommige gestaalde kaders (zie ook Volkskrant 8/5/2006; Telegraaf 25/2/2006).

Ook LR moet wennen aan haar rol als bestuurspartij. De regels van de consensuspolitiek, die ook de LR wethouders tot compromissen dwingen, zorgen soms voor fricties, bijvoorbeeld als het college een tramlijn goedkeurt waar veel burgers op tegen zijn. “Maar moet je het college dan op een tramlijn laten vallen?” Veel raads-

leden hebben echter moeite zich te schikken en de raadsperiode vormt voor hen een leerproces. “We zouden toch naar de burgers luisteren?” (beide citaten uit Van Westerloo, 2007: 270-271). Ook de wethouders komen erachter dat, na hun eerste lessen in de onderhandelingen geleerd te hebben, zonder samenwerking en compromissen sluiten weinig bereikt kan worden. Dat blijkt onder meer bij een van de eerste successen van het college, het veiliger maken van het centraal station, onder verantwoordelijkheid van een van de LR wethouders.

Naast verandering is er ook continuïteit van beleid. Ook daar is pragmatische verdraagzaamheid een leidraad, deze keer ook van LR. Zo stelt het college bijvoorbeeld een ‘PvdA-plan’ centraal in het veiligheidsbeleid.⁴ Burgemeester Opstelten was en is daarbij de drijvende en sturende kracht. Zijn positie wordt na 2002 dan ook aanzienlijk sterker als LR hem de ruimte geeft zijn centrale rol in het veiligheidsbeleid verder uit te bouwen (Van Ostaaijen, 2010; Tops, 2007). Verder zorgen ook Janssens en Van der Tak voor continuïteit. Die laatste bijvoorbeeld door het contact te onderhouden met multiculturele organisaties die met LR minder affiniteit hebben. De collegeleden fungeren verder als belangrijke intermediairen tussen de harde toon van LR en de rest van de organisatie. Burgemeester Opstelten doet dat kort na het aantreden van het college door het vertrouwen van de ambtelijke organisatie te eisen, maar ook als een LR wethouder met dominee Visser van de Pauluskerk een publiek conflict rondom de opvang van verslaafden uitvecht, werkt de burgemeester achter de schermen met diezelfde dominee aan een oplossing.

5.2 AMBTENARIJ

Ook in de ambtelijke diensten geldt dat resultaat voorop staat (regel 1). Ook andere regels, met name waar ze aansluiten op de klassieke opvatting van ambtelijke loyaliteit, zoals pragmatische verdraagzaamheid en depolitisering, komen in de relatie met het nieuwe college tot uiting.

Afkeer is aanvankelijk ook stevig aanwezig in de ambtelijke organisatie. De grote winst van LR wordt door verschillende ambtenaren als een motie van wantrouwen over hun werk geïnterpreteerd. In verschillende ambtelijke diensten worden sessies georganiseerd om over de verkiezingsuitslag te praten en sommige ambtenaren reageren zeer emotioneel (interviews). Verder is er veel onduidelijkheid over wat er nu zal gebeuren. Volgens Fortuyn zijn veel ambtenaren niet nodig. Zal dit leiden tot grote ontslagen? (Volkskrant 24/4/2002; 6/3/2003). Worden ambtenaren gedwongen om aan discriminatoir beleid mee te werken? Fortuyns dood in mei 2002 draagt alleen maar bij aan de onzekerheid.

Vanaf het moment dat het nieuwe college aan het werk gaat, blijkt al snel dat grote veranderingen binnen de organisatie uitblijven. Er vinden wel verschuivingen plaats, maar dat gaat toch geleidelijker en blijft beperkter dan vooraf gevreesd. De strategie van LR is vooral om om onwelwillende ambtenaren heen te gaan in plaats van de confrontatie te zoeken. Zoals een van de LR wethouders het zegt, was het LR en het nieuwe college vooral om resultaten te doen en grote conflicten met de organisatie en de vakbonden zouden dat alleen maar belemmeren (interview). Daarnaast komen de LR wethouders er snel achter dat ze met hulp van de ambtenarij ook veel zaken kunnen bereiken. Het afschaffen van de erfpacht bijvoorbeeld (Pastors, 2006: 71-72).

Maar ook ambtenaren zien de voordelen van het nieuwe bewind. Veel ambtenaren betreuren het dat projecten of programma's zoals de strategische wijkaanpak worden afgeschaft, maar zien ook nieuwe projecten waar ze zich aan kunnen committeren. Veel ambtenaren zien ook wel wat in de nieuwe aanpak van het college, gericht op het halen van targets. In veel gevallen waren zij ook bij het formuleren van die collegetargets betrokken. En een enkele keer kunnen ambtenaren in de uitvoering de scherpste kanten van de voorstellen halen. Zij gebruiken dan de harde uitspraken van LR politici om achter de schermen een wat meer genuanceerde oplossing te zoeken. Maar kleine uitzonderingen daargelaten, heeft de ambtelijke loyaliteit ondanks verschillen van meningen - en na een afwachtend en soms moeizaam begin - al die jaren nooit echt onder druk gestaan. Veel ambtenaren erkennen de overwinning van de nieuwe partij als legitimering voor het uitvoeren van hun verkiezingsprogramma. Dat wil niet zeggen dat er geen verschillen zijn in de manieren en het tempo waarop ambtenaren en diensten zich aan het nieuwe beleid conformeren. Zo duurt het bijvoorbeeld lang voor diensten die wat verder van het (veiligheids)beleid afstaan, zoals de sociale diensten, zich aanpassen (Van Ostaaijen, 2010). In dit soort gevallen wil geld nog wel eens als motivatie werken. Maar ook hier raken verschillende ambtenaren en directeuren overtuigd van het nut van verschillende maatregelen. De aanpak van uitkeringsfraude wordt in dat kader bijvoorbeeld niet gezien als kil repressief beleid richting de zwakste groepen, maar juist als beleid dat de sociaal zwakkeren ten goede kan komen door het misbruik terug te dringen. De jaren na 2006 zetten veel van dit soort ingezette initiatieven zich voort. Bij de nieuwe politieke top, met Peter van Heemst (PvdA) als aanjager van het nieuwe college, maar ook binnen de diensten zelf, is daar dan inmiddels voldoende draagvlak voor.

5.3 DEELGEMEENTEN

‘Resultaten halen voor de deelgemeente’ is ook wat de meeste deelgemeenten in de relatie met het ‘Leefbaar’college drijft. Tot 2002 is er weinig verschil in de politieke samenstelling van gemeenteraad en deelgemeenteraden. In beide domineert de PvdA. Omdat LR in 2002 niet aan de deelgemeenteraadsverkiezingen meedoet (kandidaten vinden voor de gemeenteraad blijkt al lastig genoeg), worden in veel deelgemeenten weer PvdA-gedomineerde coalities geformeerd. De verwachting is daarom dat de deelgemeenten in woord en daad een behoorlijke afkeer voor het college laten zien. Toch is dat niet zo sterk het geval. Allereerst zijn er met de VVD-en CDA-wethouders in het college nog veel partijverbanden met de deelgemeentebesturen aanwezig. Maar veel deelgemeenten zijn eigenlijk helemaal niet zo tegen een strenger veiligheidsbeleid. Veel deelgemeentebestuurders zien de veiligheidsproblemen immers van dichtbij in hun eigen wijken. Ook verschillende linkse deelgemeentebestuurders geven aan dat ze daar voor 2002 in het stadhuis nauwelijks gehoor voor vonden. En in de oplossing zijn vele pragmatisch. “We doen zelfs zaken met de duivel als dat de burgers in dit gebied ten goede komt” (interview).

Dat neemt niet weg dat niet alle beleidswijzigingen door de deelgemeenten met gejuich worden ontvangen. Vooral de strenge regie zorgt in het begin voor spanningen. Toch worden langzaamaan ook de voordelen van het nieuwe beleid zichtbaar. Net als bij de diensten betreft het hier niet alleen inhoud, maar ook de structurele manier waarop problemen nu moeten worden aangepakt. Het stellen van duidelijke targets, een structurele aanpak en één programma waar alle veiligheidsmaatregelen in gezet kunnen worden, vinden veel deelgemeenteamtensaren prettig werken. En ook hier strijkt geld soms de laatste plooiën glad. Het blijkt ook verstandig veel maatregelen als veiligheidsmaatregelen te verpakken. Dat kan ook omdat veiligheid na 2002 veel beleid omvat wat vroeger eerder sociaal beleid werd genoemd. Veel deelgemeenten is het echter niet ontgaan dat als ze willen dat er op het stadhuis naar ze geluisterd wordt, ze het vooral over de aanpak van de veiligheidsproblematiek moeten hebben.

Eén keer komen de deelgemeenten in de periode 2002–2006 bijzonder hard met het college in aanvaring. In 2005 presenteert het college een rapport dat door de deelgemeenten wordt opgevat als een voorstel tot afschaffing van de deelgemeenten. Dit lokt behoorlijk stevige reacties uit. Vooral CDA wethouder Bolsius, de woordvoerder van het college, moet het ontgelden. Er wordt flinke druk op hem uitgeoefend om het voorstel in te trekken, anders - zo wordt hem (anoniem) gemeld - kan dat wel eens ‘gevolgen’ hebben voor zijn plaats op de komende CDA kieslijst (interviews). In juni 2005 trekt het college het rapport zonder verdere mededeling weer in.

5.4 BURGERS EN MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES

Volgens Fortuyn is het betrekken van burgers bij het Rotterdamse bestuur een van de belangrijke interpretaties van de verkiezingsuitslag van 2002 (Oosthoek, 2005: 163). In het coalitieakkoord staat dan ook dat het college haar blik sterk naar buiten zal richten. Toch besteedt het college de eerste jaren na haar aantreden weinig tijd aan het betrekken van burgers bij het beleid. De verkiezingsuitslag wordt vooral geïnterpreteerd als een opdracht van burgers dat de lokale overheid de (veiligheids) problemen beter moet aanpakken. Het college constateert dat haar programma al “de wensen van een overgroot deel van de kiezers omvat”. Het gelijk teruggeven van die opdracht, door burgers zelf om een bijdrage te vragen, wordt dan ook als niet passend gezien (interviews).

Waar het college vooral op inzet, is het meten van wat de burgers van het nieuwe beleid en college vinden. Zulke metingen blijven vaak niet zonder gevolgen. Als aan het eind van de collegeperiode de uit grotendeels uit burgeropvattingen bestaande ‘veiligheidsmonitor’ nog één onveilige wijk laat zien, wordt één miljoen Euro uitgetrokken om deze alsnog veilig te krijgen (Algemeen Dagblad 7/1/2006).

Over het algemeen tonen burgers zich passief ten opzichte van wat er op politiek niveau gebeurt. Concrete actie tegen beleidsinitiatieven blijft beperkt tot kleine demonstraties of internetacties (zoals ‘Rotterdam Dooft’ dat zich uitspreekt tegen de voorgenomen inperking van (kunst)subsidies). Enkele lokale bekende Rotterdammers, zoals dominee Visser of columnist ‘Carrie’, slagen er nog wel in wat meer mensen op de been te krijgen, maar over het algemeen vinden demonstraties pas plaats als het beleid dichtbij komt, zoals bij het aanwijzen van opvanghuizen voor ex-prostituees.

Als we vervolgens kijken naar het effect van het collegebeleid op maatschappelijke organisaties (opbouwwerk, woningbouwcorporatie, scholengemeenschap, zorginstelling, multiculturele organisatie), dan is de informatie beperkt, maar het effect ook. Directeuren van diverse organisaties geven aan dat dit samenhangt met de grotendeels niet lokale financiering van hun organisaties en de beperkte invloed van de gemeente op de samenstelling van hun directies. Verruwing van omgangsvormen op straat en gesprekken over terrorisme zijn de meest concrete gevolgen die uit de gesprekken naar voren komen (Van Ostaaijen, 2010). Als we vervolgens kijken naar wat maatschappelijke instellingen van het nieuwe collegebeleid vinden, dan is dat overwegend negatief waar dat hun belangen aantast. Maar ook hier gaat afkeer gepaard met het zoeken naar voordelen, soms ook uit onverwachte hoek. Een directeur van een multiculturele organisatie verklaart dat de opkomst

van LR en Fortuyn het (politieke) debat onder Moslims vergrootte. De organisatie heeft emancipatie van moslims tot doel. “En als er iets was wat de noodzaak tot emancipatie van moslims aantoonde, dan was dat de opkomst van Fortuyn en Leefbaar wel” (interview).

Tabel 1: Samenvattend overzicht accommoderende rol politieke en bestuurlijke actoren

Actor	Uiting van de accommodatie- en consensuspolitiek (tussen haakjes verwijzing naar de accommodatieregels)
Politieke partijen	Na de verkiezing staat het resultaat voorop (1). Gevonden inhoudelijke overeenkomsten en meer dan evenredig toedelen (4) van wethouders leidt via (geheime) onderhandelingen (6, 3) tot een coalitieakkoord tussen LR, VVD en CDA. Pragmatische aanpassing overkomt (voorlopig) onoverbrugbare afkeer rondom integratie- en immigratiestandpunten (2, 5). PvdA neemt langzaam veiligheidsdiscours van LR en het college over (7).
Gemeenteraad	Aanpassing LR aan het politieke spel. Raadsleden leren elkaar beter kennen, wat leidt tot enig onderling begrip. Veel ruimte voor het college, ook vanuit oppositie (7).
Wethouders	Collegeprogramma gaat vooral om resultaten halen ('targets') (1). Leefbaar wethouders krijgen de nodige ruimte van hun collega's. Ideologische verschillen worden ontweken (2) (of poging tot depolitisering (5)).
Burgemeester	Resultaten halen staat voorop (1). Burgemeester profiteert van nieuw (veiligheids)discours, deels op zijn beleid gebaseerd. Vervult daarnaast rol in het meebewegen van de organisatie (3).
Ambtenarij	Om 'personele gevechten' te vermijden, wordt de organisatie grotendeels intact gelaten (2). Angst van LR voor dwarsliggers valt mee. Pragmatisme en ambtelijke loyaliteit voeren de boventoon (2, 5). Accommodatie volgt soms ook uit het zien van nieuwe uitdagingen (1).
Deelgemeenten	Het resultaat voor eigen deelgemeente staat voorop (1). Doel heiligt daarbij de middelen en dat leidt tot een pragmatische samenwerking met het college (2).

6 Meebewegen met het populisme

Dit artikel gaat over het opnemen van een partij met een anti-establishment stijl in een coalitie en de relatie die dat tussen partij en gevestigde (consensus)politiek tot gevolg heeft. In Rotterdam kan dat in zee gaan met LR gezien de stevige afkeer in de verkiezingscampagne niet als vanzelfsprekend worden gezien. Toch zijn veel van Lijpharts regels, de focus op zakelijke politiek, het halen van resultaat en het daaraan ondergeschikt maken van (ideologische) tegenstellingen voorop, kenmerkend geweest voor de manier waarop Leefbaar Rotterdam zich vanaf haar verkiezingsoverwinning tot de verschillende gevestigde Rotterdamse actoren heeft opgesteld en vice versa.

6.1 ACCOMMODATIEPOLITIEK NA DE OPKOMST VAN LEEFBAAR ROTTERDAM

Al snel in de onderhandelingen wordt door de meeste grote partijen erkend dat het halen van resultaten voorop staat (Lijpharts eerste regel). Het is om die reden dat de harde verwijten van de verkiezingscampagne al snel worden gebagatelliseerd. Om resultaten mogelijk te maken, is het vooral zoeken naar overeenkomsten. Grote ideologische twistpunten, zoals immigratie, worden in de onderhandelingen genegeerd of enigszins uit hun ideologisch beladen context gehaald (de keuze voor het woord 'respect'). Veel van deze onderhandelingen vinden overigens plaats achter de schermen. De 'regels' zijn ook zichtbaar na de onderhandelingen. 'Er moet bestuurd worden' is een adagium dat overheerst. Daarvoor moet de meerderheid in de gemeenteraad gehandhaafd blijven en wordt er door het college voor gekozen in het begin niet teveel met burgers te overleggen. Zelfs de PvdA kiest ervoor om als de meerderheid van de coalitie wegvalt niet alleen maar te gaan dwarsliggen. Het principe van evenredigheid lijkt minder van toepassing, hoewel het principe erachter ('geven' om iets te bereiken) wel zichtbaar is in de wethoudersverdeling en de ruimte die LR van de andere partijen krijgt. De mislukte poging tot aanpassing van het deelgemeentensysteem laat echter zien dat als gevestigde belangen te zeer worden aangetast er ook grenzen aan de consensusvorming zijn.

Pragmatische aanpassing overheerst aan beide kanten. LR accepteert al vrij snel dat ze zonder samenwerking en compromissen niks kan bereiken, zelfs als dit leidt tot gemor bij haar achterban. Het is ook de reden om het ambtenarenapparaat grotendeels intact te laten. En ze heeft er zelfs geen probleem mee een 'PvdA' plan rond veiligheid centraal in haar eigen aanpak te zetten (resultaat gaat hier boven 'ideologie'). Maar LR krijgt ook de nodige ruimte van de gevestigde orde om haar programma uit te voeren, van collegeleden, politieke partijen en ambtenaren. De redenen hiervoor zijn divers, van democratische overtuiging dat burgers voor dergelijk beleid hebben gestemd, tot organisaties en individuen die professioneel voordeel uit het nieuwe discours halen, bijvoorbeeld de deelgemeenten, persoonlijke overtuiging, zoals de fractievoorzitter van de Partij van de Arbeid, die verklaart na 2002 pas echt te beseffen dat veiligheid een belangrijke gemeentelijke taak is, en een gevoel van professionele verplichting, zoals bij de meeste ambtenaren. De uitvoering van de nieuwe (veiligheids)agenda van LR en het college zou in ieder geval niet mogelijk zijn geweest zonder de accommodatie van al deze actoren.

6.2 ACCOMMODATIE IS MEER DAN AANPASSEN

Accommodatie is echter meer dan alleen het aanpassen aan een agenda. Het houdt ook in dat door enigszins mee te bewegen de oorspronkelijke voorstellen van hun

scherpste kanten kunnen worden ontdaan. Accommodatie is dus tot op zekere hoogte ook een bescherming tegen te veel of te extreme verandering. Juist door het *meebewegen*, bijvoorbeeld in een bestuurlijke coalitie, kun je zaken opvangen of in goede banen leiden. Daarnaast gaat het om het persoonlijk, en vaak achter de schermen, optreden van burgemeester, wethouders of ambtenaren, maar ook om allerlei juridische of bestuurlijke bescherming die het zelfs bij een overwinning van 35% van de stemmen niet mogelijk maakt een politieke agenda snel en volledig uit te kunnen voeren. Dat kan tot een democratische verontwaardiging leiden, maar biedt ook geruststelling voor die mensen die verwachten dat populistten alles ineens zullen (en kunnen!) veranderen.

6.3 DE GEVOLGEN VAN POPULISTISCHE BESTUURSDEELNAME

Ten slotte zou je de invloed van de manier waarop de gevestigde orde en de anti-politieke nieuwkomer zich tot elkaar hebben verhouden – ook al is hier maar naar één casus gekeken – in de volgende drie elkaar deels overlappende fasen kunnen beschrijven. Allereerst is er na de electorale winst van LR een *window of opportunity* (Kingdon, 1984). Op hetzelfde moment dat de Rotterdamse politiek en organisatie in schok verkeert, biedt de winst en collegedeelname van LR ook mogelijkheden. Naast LR profiteren andere actoren, zoals de burgemeester, van het machtsvacuüm dat de PvdA achterlaat en bemachtigen een stevigere positie binnen de organisatie (Van Ostaaijen, 2010; Tops, 2007). De tweede fase is *pragmatische aanpassing*. De meeste actoren, zoals deelgemeenten, diensten en ambtenaren, bepalen hoe ze zich ten opzichte van het nieuwe discours opstellen. Hiermee wordt dat discours en deels de agenda van de politieke nieuwkomer geïncorporeerd door de actoren die niet direct zijn geraakt door de electorale/bestuurlijke omwenteling. Zoals we eerder zagen, passen de meeste Rotterdamse actoren zich in enige mate aan. De laatste fase is die van *veranderende consensus* – niet te verwarren met een eindfase, veranderingen vinden immers constant plaats. Maar in deze fase is wel te zien dat door de eerdere ontwikkelingen zaken duurzaam kunnen veranderen. In Rotterdam gaat het dan onder meer om het besef dat veiligheid een belangrijke overheidstaak is waarin een gemeente een actieve rol moet spelen, de noodzakelijke aanvulling van repressief beleid op preventief beleid en een afrekenbare manier van werken in de organisatie (Van Ostaaijen, 2010).⁵

7 Conclusie

Sinds 2002 zijn er in Nederland verschillende partijen en bewegingen opgericht met kenmerken die als populistisch kunnen worden beschouwd. Een van de ken-

merken van populistische partijen is vijandigheid ten opzichte van de gevestigde orde. Hiermee lijken ze zich slecht te verhouden tot de Nederlandse politieke en democratische traditie van consensus, het zoeken naar meerderheden en het accepteren van ideologische verschillen.

Toch blijkt de Nederlandse consensusdemocratie en traditie van accommodatie ook de manier te zijn waarop er in Rotterdam met het populisme is omgegaan. De gevestigde orde, in dit artikel vertaald naar gemeenteraad, college, burgemeester, ambtelijke diensten, deelgemeenten, burgers en maatschappelijke organisaties, passen zich vrijwel allemaal aan het nieuwe ‘Leefbaar Rotterdam’ discours aan. De redenen om dat te doen, variëren van democratische overtuiging tot het halen van professioneel voordeel, persoonlijke overtuiging en ambtelijke loyaliteit. Maar accommodatie is meer dan aanpassen. Het is ook een strategie waarmee de oorspronkelijke voorstellen enigszins van hun scherpste kanten kunnen worden ontdaan. Maar het is niet alleen de gevestigde orde die zich voegt naar de regels van de consensus- en accommodatiepolitiek. Hoewel Leefbaar Rotterdam haar anti-establishment stijl nooit helemaal verliest, draait het voor Leefbaar Rotterdam ook om het halen van resultaten. Welwillendheid in onderhandelingen, pragmatische omgang met eerder verfoeide actoren en het (tijdelijk) parkeren van de meest ideologische voorstellen vormen daar uitingen van.

De casus Rotterdam laat zien dat in het omgaan met populistische uitdagers ook voor een ‘klassiek’ Nederlandse weg kan worden gekozen. Daarmee toont het dat beoordelingen van Nederland als consensus- en accommodatieland niet alleen na de verzuiling, maar ook na ‘2002’, nog zeggenschap hebben. Populistische partijen kunnen resultaten halen, maar zelfs bij grote verkiezingsoverwinningen zijn er politieke, bestuurlijke en juridische dempingsmechanismen die zorgen dat ze niet alles ineens zullen en kunnen veranderen. Het interessant te zien of deze lessen ook bij de incorporatie van andere populistische partijen navolging krijgen en of dergelijke accommodatie ook zonder bestuurlijke deelname – zie bijvoorbeeld het Vlaams Belang in Antwerpen of de PVV in Almere – plaatsvindt.

Literatuur

- Abts, K. & S. Rummens, Populism versus democracy, in: *Political Studies*, 2007, nr. 6, p. 405-424.
- Albertazzi, D. & D. McDonnell (eds.), *Twenty-first century populism. The spectre of Western European democracy*, Houndmills, 2008.
- Andeweg, R.B. & G.A. Irwin, *Governance and politics of the Netherlands*, Houndmills & New York, 2002.
- Betz, H.-G., Against the system. Radical right-wing populism's challenge to liberal democracy, in: J. Rydgren (ed.), *Movements of exclusion. Radical right-wing populism in the Western world*, New York, 2005, p. 25-40.
- Booister, J., *Clash aan de Coolsingel. De wegbereiders van Pim Fortuyn*, Soesterberg, 2009.
- Bovens, M.A.P., P. 't Hart & M.J.W. van Twist, *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek*, Alphen aan den Rijn, 2007.
- Bovens, M.A.P., M. Noordegraaf, J. Vermeulen, G. Pikker & K. van Lierop, *Culturen rond besturen. Bestuurskracht en bestuurscultuur in gedualiseerde gemeenten. Vierde Jaarbericht van de Begeleidingscommissie Vernieuwingsimpuls Dualisme en lokale democratie*, Den Haag, 2006.
- Bugaric, B., Populism, liberal democracy, and the rule of law in Central and Eastern Europe, in: *Communist and Post-Communist Studies*, 2008, nr. 2, p. 191-203.
- Canovan, M., *Populism*, New York, 1981.
- Cremers, B., J. Kriens & S. van der Meer, *Blijvend veilig in Rotterdam*, Rotterdam, 2004.
- Daalder, H., *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland*, Amsterdam, 1995.
- Deschouwer, K., Freezing pillars and frozen cleavages. Party systems and voter alignments in the consociational democracies, in: L. Karvonen & S. Kuhnle (eds.), *Party systems and voter alignments revisited*, Londen/ New York, 2001, p. 205-221.
- 't Hart, P., Political-administrative decision making in the Netherlands. A decade of research in perspective, in: *Beleidswetenschap*, 1992, nr. 6, p. 199-227.
- Hendriks, F., Stroperigheidskritiek en polderpraal. Een discoursanalyse, in: F. Hendriks & T. Toonen (eds.), *Schikken en plooiën. De stroperige staat bij nader inzien*, Assen, 1998, p. 15-35.
- Hendriks, F., Polder politics in the Netherlands. The 'viscous state' revisited, in: F. Hendriks & T. Toonen (eds.), *Polder politics. The re-invention of consensus democracy in the Netherlands*, Aldershot, 2001, p. 21-40.
- Hendriks, F., *Vitale democratie. Theorie van democratie in actie*, Amsterdam, 2006.
- Hendriks, F. & M.A.P. Bovens, *Pacificatie en polarisatie. Kentering en continuïteit in politiek en bestuur in Nederland post 2002*, in: *Bestuurskunde*, 2008, nr. 3, p. 56-63.

- Kingdon, J.W., *Agendas, alternatives, and public policies*, Boston, 1984.
- Lange, S.L. de & M. Rooduijn, Een populistische tijdgeest in Nederland? Een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van politieke partijen, in: R. Andeweg & J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie*, Leiden, 2011, p. 319-334.
- Leenknecht, G.-J., R.M.H. Kubben & B. Jacobs, *Opstand en eenwording. Een institutionele geschiedenis van het Nederlandse openbaar bestuur*, Nijmegen, 2008.
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1968.
- Lijphart, A., From the politics of accommodation to adversarial politics in the Netherlands. A reassessment, in: *West European Politics*, 1989, nr. 1, p. 139-153.
- Lijphart, A., *Patterns of democracy. Government forms and performance in thirty-six countries*, New Haven & London, 1999.
- Lucardie, P., Tussen establishment en extremism. Populistische partijen in Nederland en Vlaanderen, in: *Res Publica*, 2010, nr. 2, p. 149-172.
- Mény, Y. & Y. Surel, 'The constitutive ambiguity of populism', in: Y. Mény & Y. Surel (eds.), *Democracies and the populist challenge*, New York, 2002, p. 1-24.
- Mouffe, C., *The democratic paradox*, Londen, 2000.
- Mudde, C., The Populist zeitgeist, in: *Government and Opposition*, 2004, nr. 4, p. 541-563.
- Mudde, C., *Populist radical right parties in Europe*, Cambridge, 2007.
- Oosthoek, A., *Pim Fortuyn en Rotterdam*, Rotterdam, 2005.
- Ostaaijen, J.J.C. van, *Aversion and accommodation. Political change and urban regime analysis in Dutch local government. Rotterdam 1998-2008*, Delft, 2010.
- Ostaaijen, J.J.C. van, De erfenis van vier jaar Leefbaar Rotterdam, in: *Justitiële verkenningen: vijf jaar na Fortuyn*, 2007, nr. 2, p. 21-30.
- Pastors, M., *Tot uw dienst. Een politiek pamflet*, Amsterdam, 2006.
- Schendelen, R. van, 'Katholieke' of 'protestantse' coalitievorming? De formatie van het Rotterdamse college in 2002, Groningen, 2003a.
- Schendelen, R. van, Op de puinhopen van Paars. Wat is nieuw aan 'nieuwe politiek'?, in: R. Coops, C. van der Eijk, P. Kramer & B. Pauw (red.), *Een politieke aardverschuiving* (pp. 101-112), Alphen aan den Rijn, 2003b.
- Stanley, B., The thin ideology of populism, in: *Journal of Political Ideologies*, 2008, nr. 1, p. 95-110.
- Stoker, G., *Why politics matters. Making democracy work*, New York, 2006.
- Taggart, P., *Populism*, Buckingham, 2000.
- Taguieff, P.-A., *L'illusion populiste. De l'archaïque au médiatique*, Paris, 2002.
- Tops, P.W., *Moderne regenten. Over lokale democratie*, Amsterdam/ Antwerpen, 1994.

- Tops, P.W., *Regimeverandering in Rotterdam. Hoe een stadsbestuur zichzelf opnieuw uitvond*, Amsterdam, 2007.
- Van Reybrouck, D., *Pleidooi voor populisme*, Antwerpen, 2008.
- Velde, H. te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*, Amsterdam, 2010.
- Wansink, H.A., *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*, Amsterdam, 2004.
- Westerloo, G. van, *Niet spreken met de bestuurder. De democratie beproefd*, Amsterdam, 2007.
- Zaslove, A., *Here to stay? Populism as a new party type*, in: *European Review*, 2008, nr. 3, p. 319-336.
- Zijderveld, A.C., *Populisme als politiek drijfzand*, Amsterdam, 2009.

Noten

- 1 Een uitgebreidere methodologische aanpak – onder meer de uitgebreidere verwijzingen naar krantenberichten – en een uitgebreide beschrijving van de Rotterdamse casus zijn terug te vinden in: Van Ostaaijen, 2010 (digitaal te raadplegen via <http://rechten.uvt.nl/ostaaijen>).
- 2 Populisme behelst dus beide kenmerken. Enkele auteurs maken echter wel onderscheid in de mate waarin de kenmerken terug te zien zijn. Taguieff onderscheidt bijvoorbeeld protestaire populistten die vooral het anti-elitaire centraal stellen, de vijand van boven, en identitaire populistten, die vooral het volkse en de identiteit centraal stellen, de vijand van buiten (Taguieff, 2002 in Te Velde, 2010: 247).
- 3 Rotterdam kent overigens een traditie van stevige wethouders, zie onder meer: Bovens e.a., 2006.
- 4 De basis van deze belangrijkste collegeprioriteit is namelijk in 2001 gelegd, toen het eerste ‘vijfjarenactieprogramma’ werd goedgekeurd door een door de PvdA gedomineerd college en raad.
- 5 Overigens werkt het ook andersom: Daar waar dat draagvlak niet is gecreëerd, is de duurzaamheid van de aanpassing veel minder sterk, zoals veel van de voorstellen van Leefbaar Rotterdam op het gebied van integratiebeleid laten zien (Van Ostaaijen, 2010).